

КУХАРЄВ О. Є.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.1

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Стаття присвячена з'ясуванню сутності категорії «диспозитивність» у приватному праві. Формулюється висновок, що базовим для диспозитивності є поняття правової свободи, що виражається, по-перше, у можливості суб'єктів вибору варіанта поведінки, по-друге, у визначенні змісту правовідносин, тобто своїх прав та обов'язків. Виявляючись на рівні диспозитивних норм, утілюючись у диспозитивний метод цивільно-правового регулювання, диспозитивність стає принципом цивільного права. У своєму поєднанні ця триада принципу-методу-норми формує диспозитивний правовий режим усього приватного права.

Ключові слова: диспозитивність, правова свобода, метод цивільного права, принципи цивільного права, диспозитивні норми права.

Статья посвящена определению сущности категории «диспозитивность» в частном праве. Формулируется вывод, что базовым для диспозитивности является понятие правовой свободы, которая выражается, во-первых, в возможности субъектов избрать приемлемый вариант поведения, во-вторых, в определении содержания правоотношения, то есть своих прав и обязанностей. Проявляясь на уровне диспозитивных норм, воплощаясь в диспозитивный метод гражданско-правового регулирования, диспозитивность становится принципом гражданского права. В своем сочетании эта триада принципа-метода-нормы формирует диспозитивный правовой режим всего частного права.

Ключевые слова: диспозитивность, правовая свобода, метод гражданского права, принципы гражданского права, диспозитивные нормы права

The article considers the essence of “dispositivity” category in private law. The paper makes a conclusion that the notion of legal freedom is basic for dispositivity, which is, firstly, reflected by a subject's ability to choose behavior pattern and, secondly, in the definition of legal relation content, i.e. own rights and duties. Dispositivity becomes a principle of civil law revealing at the level of dispositivity norms, embodying into dispositive method of civil law regulation. The triad principle-method-norm in its unity forms dispositive legal mechanism of the whole private law.

Key words: dispositivity, legal freedom, civil law method, principles of civil law, dispositive norms of law.

Вступ. Диспозитивність є складною та багатогранною загальноправовою категорією, що широко застосовується у приватному праві. Примітно, що зазначений термін текстурально не закріплений у змісті Цивільного кодексу (далі – ЦК) України або інших актів цивільного законодавства, у зв'язку з чим досліджується переважно у правовій доктрині. Між тим наукове уявлення про поняття і зміст диспозитивності не можна назвати ста-

лим. Окремі аспекти визначення диспозитивності як правової категорії були предметом наукових досліджень теоретиків права, цивілістів і процесуалістів, а саме: О.О. Красавчикова, С.С. Алексєєва, В.Ф. Яковлева, Н.С. Кузнецової, Є.В. Васьковського, Т.Н. Молчанової, М.М. Сібільова, О.Ю. Глухової, О.В. Дьоміна, І.С. Лапшина, Т.М. Прохорко, С.А. Краснової, Н.К. Краснослободцевої, Я.М. Романюка, Р.Б. Брюхова, О.В. Гладкої.

При цьому диспозитивність розуміється вченими-юристами вкрай широко, що можна звести до таких основних її складників: принцип цивільного права; риса методу цивільно-правового регулювання; вид правової норми і правовий інститут. Таке розмаїття наукових поглядів визначає необхідність їх систематизації та проведення ретельного наукового аналізу змісту диспозитивності саме в цивільному праві, а також вироблення єдиного підходу до розуміння цього явища.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування сутності категорії диспозитивності в приватному праві. У межах дослідження приватне право розглядається як тотожне праву цивільному, зважаючи на спільність їх предмета й методів правового регулювання.

Результати дослідження. Один із авторів концепції диспозитивності О.О. Красавчиков розумів диспозитивність як основу на нормах цієї галузі юридичну свободу (можливість) суб'єктів цивільних правовідносин здійснювати свою правосуб'єктність і свої суб'єктивні права (набувати, реалізовувати або розпоряджатися ними) за власним розсудом [1, с. 64].

Детальний аналіз методу цивільного права ще за часів радянської епохи зробив В.Ф. Яковлев. Учений визначав цивільно-правовий метод як спосіб впливу на відносини, який є дозвільним, характеризується наділенням суб'єктів на засадах їх юридичної рівності здатністю до правоволодіння, диспозитивністю й ініціативністю, забезпечує встановлення правовідносин на основі правової самостійності сторін. До рис цивільно-правового методу В.Ф. Яковлев зараховував такі: правонаділення, диспозитивність, правову ініціативу, юридичну рівність суб'єктів; специфіку примусу, санкцій і відповідальності [2, с. 65–139].

У новітній цивілістичній літературі диспозитивність аналогічно розглядається як риса методу цивільного права. Як указує Р.А. Майданик, у цивілістиці сформульовано чотири групи ознак методу цивільного права, які відображені: 1) у загальному юридичному становищі суб'єктів цивільного права; 2) у специфіці юридичних фактів; 3) у диспозитивних засадах цивільного законодавства; 4) в особливостях цивільно-правових санкцій. Надалі автор роз'яснює, що диспозитивні засади в цивільному праві дають можливість вибору між кількома варіантами поведінки в межах, установлених законом. Диспозитивність також дає змогу у відповідних випадках визначати зміст цивільних прав та обов'язків, розпоряджатися суб'єктивними правами на власний розсуд [3, с. 125, 126].

Водночас застосування терміна «диспозитивність» для характеристики методу цивільно-правового регулювання критикують окремі науковці. Зокрема, Є.О. Харитонов відзначає таке. Ураховуючи ту обставину, що терміном «диспозиція» в теорії права позначається частина правової норми, котра визначає дозволена поведінку суб'єкта, обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму), більш коректно видається вести мову не про «диспозитивний», а, скажімо, про «уповноважуючий» (правонаділяючий) або про «дозволяючий метод» [4, с. 66]. Термін «приватна автономія», за твердженням О.М. Родіонової, більш точно порівняно з диспозитивністю відображає сутність метода приватноправового регулювання [5, с. 82].

Не менш поширеним у фаховій літературі є визначення диспозитивності як принципу цивільного права. Є всі підстави погодитися з Н.С. Кузнецовою, яка зауважує, що хоча в ст. 3 ЦК України принцип диспозитивності й не названий серед загальних засад цивільного законодавства, але навряд чи можуть виникнути які-небудь сумніви щодо його належності до останніх. Будучи органічним елементом методу цивільного права (як й ознака юридичної рівності всіх його суб'єктів), диспозитивність наповнює особливим змістом усі цивільно-правові відносини, а зобов'язальні – передусім [6, с. 10, 11].

Примітно, що диспозитивність розглядається не лише як принцип цивільного права, а й окремих його частин (зокрема підгалузей, правових інститутів). Наприклад, принцип диспозитивності норм договірного права, який пояснюється О.О. Мережко тим, що значна

кількість норм у цій сфері є диспозитивними. Це означає, що диспозитивні норми застосовуються в тому випадку, якщо сторони договору не домовилися про конкретний варіант або модель поведінки [7, с. 85]. Крім того, висловлюється позиція щодо існування додаткового принципу спадкового права – свободи й диспозитивності – у здійсненні спадкових прав [8, с. 8]. Зміст цього принципу розкривається так, що свобода й диспозитивність покладені в основу здійснення як суб'єктивного спадкового права, так й окремих його правомочностей [8, с. 15].

У цьому аспекті має бути викладена точка зору Є.В. Вавіліна, який розглядає диспозитивність як *принцип-метод*. На думку дослідника, принципи-методи – другий рівень системи принципів здійснення цивільних прав і виконання обов'язків, що є виявом начала методу. Ці положення в системі правових категорій є ланцюжком між нормами, з одного боку, та методами – з іншого. Принцип-метод є в цьому випадку регулятором тих правових методів, які є або можуть бути частиною механізму здійснення прав і виконання обов'язків. Принципи-методи виступають як тактика регулювання певних правовідносин [9, с. 88]. Надалі Є.В. Вавілін визначив принцип диспозитивності як конструктивний, організаційний елемент механізму здійснення цивільних прав і виконання обов'язків, що виконує роль регулятора способів і засобів правоіснування [10, с. 273]. Наведена точка зору знаходить своїх прихильників у цивілістичній доктрині [11, с. 90–98].

Наступне поняття, що примикає до категорії «диспозитивність», – це *диспозитивні норми*. За обсягом поняття «диспозитивність» є ширшим за поняття «диспозитивні норми», оскільки останні є засобом утілення диспозитивності в праві. Диспозитивність основана на нормах права й постійно взаємодіє з ними як форма і зміст.

У науковій літературі з теорії права виділяють таку структурну особливість диспозитивної норми права, як норма права, що має у своєму складі невизначену або відносно-визначену гіпотезу чи диспозицію. Якщо гіпотеза й диспозиція є абсолютно визначеними, а невизначеною або відносно визначеною є лише санкція, норму загалом варто зарахувати до розряду імперативних. При цьому характер санкції не впливає на визначення її як диспозитивної або імперативної. Виняток становлять норми цивільного права, про диспозитивність яких можна стверджувати виходячи з характеру санкцій [12, с. 7].

Я.М. Романюк розглядає диспозитивну норму-припис цивільного права як передбачене державою правило поведінки, сформульоване так, що може бути змінено за згодою сторін цивільно-правового відношення й у незмінному вигляді застосовується до його учасників тільки в тому випадку, якщо вони не обрали для себе інший варіант поведінки [13, с. 283]. Тож завдання диспозитивних норм, як правильно наголошують А.Г. Карапетов та О.І. Савельєв, полягає в установленні правового регулювання на випадок умовчання сторін договору [14, с. 23].

Розвиваючи питання диспозитивних норм цивільного права, З.В. Ромовська виділяє беззастережну та відносну диспозитивність. Про беззастережну форму диспозитивності говорять тоді, коли особа може діяти повністю на власний розсуд. Укладення договору, складення заповіту, видача довіреності, оголошення конкурсу, прийняття чи відмова від спадщини, можливість відмови від права власності тощо – все це приклади повної, беззастережної диспозитивності. Відносна диспозитивність наявна, зокрема, тоді, коли особа має право обрати один із варіантів поведінки, який чітко визначений у законі. Так, спадкоємець має право в будь-який час заявити про свою згоду прийняти спадщину, але в межах шести місяців [15, с. 157, 158].

Крім того, диспозитивність розглядається як правовий інститут – сукупність правових норм, що містять юридичну свободу (можливість) здійснювати суб'єктивні права (набувати, реалізовувати, розпоряджатися), закріплені в нормах матеріального права, і розпоряджатися засобами їх захисту, закріпленими в нормах процесуального права, на свій розсуд у межах закону [16, с. 7, 8].

Нарешті, у межах дослідження варто відзначити спробу Т.М. Прохорко з'ясувати сутність диспозитивності через складники її змісту – волю, інтерес та ініціативу. Розвиваючи

власне бачення, вона формулює диспозитивність як здатність ініціативними діями набувати і здійснювати на свій розсуд цивільні права й обов'язки своєю волею та у своєму інтересі [17, с. 50–52].

Наведений аналіз категорії «диспозитивність» свідчить про її широке тлумачення, що виявляється в різноманітних аспектах правової дійсності. Диспозитивність є складною теоретичною категорією, зміст якої розкрити вкрай важко з урахуванням її багатогранності й різного вияву в окремих галузях права. Неправильно пов'язувати це явище лише з одним аспектом правової дійсності. *Виявляючись на рівні диспозитивних норм, утілюючись у диспозитивний метод цивільно-правового регулювання, диспозитивність стає принципом цивільного права.* У своєму поєднанні ця тріада норми-методу-принципу формує диспозитивний правовий режим усього приватного права.

Важко при цьому погодитися з позицією тих авторів, які розглядають диспозитивність як правовий інститут. Під правовим інститутом розуміють стійку групу правових норм, що регулює в межах галузі права певний різновид суспільних відносин [18, с. 742], тобто правовий інститут – це передусім певна сукупність правових норм, елемент системи права, що регулюють суспільні відносини за допомогою специфічних прийомів. Диспозитивність і є тим специфічним прийомом, що регулює однорідні правовідносини, а відтак видається помилковим зводити диспозитивність до сукупності правових норм. Крім того, досліджувана правова категорія не обмежується певним різновидом суспільних відносин, а «пронизує» всю правову сферу, проникає тією чи іншою мірою в усі галузі права, найбільш повно втілюючись у галузях приватного права.

При цьому відсутність у змісті ст. 3 ЦК України, що визначає загальні засади цивільного законодавства, вказівки про диспозитивність не заперечує її зарахування до принципів цивільного права. За великим рахунком, принципи «живуть» не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавця, суддів, інших суб'єктів правотворчості та правозастосування, вони ніби «написані в серцях» [19, с. 26]. Тим більше, виведення принципів зі змісту нормативно-правових актів є одним зі способів вираження принципів права (так зване змістове закріплення) [20, с. 71]. У цьому аспекті диспозитивність є одним із факторів, що має визначати розвиток цивільного законодавства.

На нашу думку, базовим для категорії «диспозитивність» є поняття *правової свободи*. Причому ключовою в змісті диспозитивності є не лише свобода, а свобода саме правова, під якою розуміється можливість учиняти дії, що породжують певні юридичні наслідки, а відтак надається суб'єктам з метою здійснення ними цивільних прав і виконання прийнятих на себе обов'язків. Зміст такої свободи виражається в єдності двох її складників.

По-перше, диспозитивність створює суб'єктам можливість вибору варіанта поведінки.

По-друге, учасники правовідносин мають можливість на свій розсуд визначати зміст правовідносин, тобто свої права й обов'язки.

Утім правова свобода, автономія учасників цивільних правовідносин не безмежна. Зворотне рано чи пізно призведе до свавілля, правопорушення та зловживання. Тому диспозитивність є правовою свободою здійснення за своїм вибором *саме правомірних юридичних дій*, оскільки несумісна з діями протиправними [21, с. 16]. Диспозитивність не означає безмежний розсуд, як правовий феномен вона завжди протистоїть недобросовісності, зловживанню, свавіллю. А тому, як і будь-яка свобода, диспозитивність має певні межі. Як правильно вказує Я.М. Романюк, диспозитивність має місце тільки тоді, коли суб'єкт обирає варіанти правомірної поведінки, адже диспозитивність є виключно правовою категорією, свободою, окресленою рамками права. Відповідно, та частина свободи, яка виходить за межі правової свободи, може бути охарактеризована як «свавілля» і явище, протилежне диспозитивності [13, с. 276].

Водночас окремі автори заперечують визначення диспозитивності через свободу, оскільки свобода категорія філософська, а диспозитивність – юридична, а будь-який термін чи категорія повинні мати юридичний зміст для використання в правозастосовній діяльно-

сті. Крім того, в межах наведеної позиції наголошується на невизначеність, неоднозначність свободи та її меж, що впливає на розмитість змісту диспозитивності [17, с. 50, 51].

Сутність диспозитивності як категорії приватного права полягає в нормативно наданій учасникам цивільних правовідносин можливості автономного волевиявлення. Виключно від них залежатиме реалізація належного їм суб'єктивного цивільного права. Причому така автономія учасників «червоною ниттю» пронизує все цивільне право й утілюється, зокрема, у свободі договору, у свободі заповіту, відкритому переліку способів захисту цивільних прав та інтересів судом тощо. Диспозитивність, поза всяким сумнівом, символізує дух приватного права. Невипадково окремі теоретики права характеризують диспозитивність як якість права, що пояснюється загальноправовим характером цієї категорії та її тотожністю для всіх галузей права [22, с. 90].

Диспозитивність *стимулює* учасників цивільних правовідносин до самостійних, активних дій у власному інтересі, вибору найбільш оптимального для себе варіанта поведінки. Важко при цьому погодитися із запропонованим Т.М. Прохорко розумінням диспозитивності через здатність ініціативними діями набувати і здійснювати на свій розсуд цивільні права та обов'язки своєю волею й у своєму інтересі [17, с. 52]. Така точка зору фактично призводить до підміни понять, оскільки формулює диспозитивність через поняття дієздатності. Згідно зі ст. 30 ЦК України, цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати й нести відповідальність у разі їх невиконання. Виходить, що диспозитивність – це цивільна дієздатність? Очевидно, що ні, адже цивільна дієздатність – юридичний засіб вираження свободи суб'єкта у сфері майнових та особистих немайнових відносин. А відтак диспозитивність значно ширша за обсягом категорія, порівняно із цивільною дієздатністю, яка є механізмом реалізації правової свободи.

Спірною також видається характеристика диспозитивності як принципу окремого цивільно-правового інституту або підгалузі, адже це фактично призводить до нівелювання змісту і значення досліджуваної правової категорії. Безумовно, диспозитивність є вихідним принципом, засадою всього приватного права.

Досліджувана категорія наявна й у публічному праві, проте в приватному праві вона набуває іншого забарвлення, відмінні межі реалізації. Зокрема, диспозитивність поширюється лише на приватних, юридично рівних суб'єктів. Права та обов'язки органів державної влади, інших суб'єктів публічних відносин збігаються, а відтак щодо них застосовується термін «повноваження». Юридична конструкція категорії «диспозитивність» у кожній окремо взятій правовій галузі наповнюється своїм специфічним змістом, адекватним предмету правового регулювання.

Можна підтримати висловлену О.В. Дьомінім пропозицію розглядати диспозитивність як один із каналів, спрямований на зменшення невизначеності в праві, корегування недоліків нормативного реагування й надання йому більшої гнучкості, ефективності, динамізму. Диспозитивність стимулює адресатів правового впливу до самостійних, активних дій не внаслідок зовнішнього примусу та загрози санкцій, а на підставі власної заінтересованості, свободи волевиявлення й вибору оптимального для себе варіанта поведінки [23, с. 98]. Отже *диспозитивність – важливий регулятор динаміки цивільних правовідносин*. Саме завдяки реалізації наданої правової свободи суб'єкти вступають у цивільні правовідносини, набуваючи суб'єктивні цивільні права.

Ураховуючи принципове значення правової свободи для всього цивільного права, що має повною мірою втілюватися в його джерелах, справедливим видається внесення змін до ст. 3 ЦК України шляхом застереження про диспозитивність як одну із загальних засад цивільного законодавства. Більше того, визначені в ст. 3 ЦК України такі засади цивільного законодавства, як свобода договору (п. 3 ч. 1) і свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом (п. 4 ч. 1), є, по суті, складниками диспозитивності як узагальненого поняття.

Висновки. Диспозитивність – важливий регулятор динаміки цивільних правовідносин, а також є одним із факторів, який має визначати розвиток усього цивільного законодавства. Базовим для категорії «диспозитивність» є поняття правової свободи, що виражається, по-перше, у можливості суб'єктів вибору варіанта поведінки, по-друге, у визначенні змісту правовідносин, тобто своїх прав та обов'язків. Виявляючись на рівні диспозитивних норм, утілюючись у диспозитивний метод цивільно-правового регулювання, диспозитивність стає принципом цивільного права. У своєму поєднанні ця тріада принципу-методу-норми формує диспозитивний правовий режим усього приватного права. З метою законодавчого закріплення диспозитивності як загальної засади цивільного законодавства пропонується внести відповідні зміни до ст. 3 ЦК України.

Список використаних джерел:

1. Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. Избранные труды : в 2 т. / О.А. Красавчиков. – М. : Статут, 2005. – Т. 1. – 2005. – 492 с.
2. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев. – Свердловск : Свердлов. юр. ин-т, 1972. – 212 с.
3. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина / Р.А. Майданик. – К. : Алерта, 2012. – Т. I : Вступ у цивільне право. – 2012. – 472 с.
4. Цивільне право України (традиції та новації) : [монографія] / [авт. кол.] ; за заг. ред. Є.О. Харитонова, Т.С. Ківалової, О.І. Харитонової ; наук. ред. Н.Ю. Голубева. – Одеса : Фенікс, 2010. – 700 с.
5. Родионова О.М. Механизм гражданско-правового регулирования в контексте современного частного права / О.М. Родионова. – М. : Статут, 2013. – 336 с.
6. Кузнецова Н.С. Принципы сучасного зобов'язального права України / Н.С. Кузнецова // Українське комерційне право. – К., 2003. – № 4. – С. 9–15.
7. Мережко А.А. Договор в частном праве / А.А. Мережко. – К. : Юстиниан, 2003. – 176 с.
8. Смольков Н.С. Принципы наследственного права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Н.С. Смольков. – Волгоград, 2007. – 22 с.
9. Вавилин Е.В. Понятие и функциональное назначение принципов осуществления гражданских прав и исполнения обязанностей / Е.В. Вавилин // Журнал российского права. – М., 2009. – № 1. – С. 85–90.
10. Вавилин Е.В. Осуществление и защита гражданских прав / Е.В. Вавилин. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 360 с.
11. Волос А.А. Система принципов-методов гражданского права: постановка проблемы / А.А. Волос // Ленинградский юридический журнал. – Санкт-Петербург, 2016. – № 3 (45). – С. 90–99.
12. Лапшин И.С. Диспозитивные нормы российского права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / И.С. Лапшин. – Нижний Новгород, 1999. – 29 с.
13. Романюк Я.М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики) : [монографія] / Я.М. Романюк. – К. : Ін Юре, 2016. – 536 с.
14. Карапетов А.Г. Свобода договора и ее пределы / А.Г. Карапетов, А.И. Савельев. – М. : Статут, 2012. – Т. 2 : Пределы свободы определения условий договора в зарубежном и российском праве. – 2012. – 453 с.
15. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : [підручник] / З.В. Ромовська. – 2-ге вид., допов. – К. : Алерта, 2009. – 594 с.
16. Глухова О.Ю. Институт диспозитивности в праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / О.Ю. Глухова. – Тамбов, 2009. – 22 с.
17. Прохорко Т.Н. Элементы содержания гражданско-правовой категории диспозитивности / Т.Н. Прохорко // Бизнес в законе. – М., 2008. – № 2. – С. 50–52.

18. Поляков А.В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А.В. Поляков. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 864 с.

19. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : [монографія] / С.П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

20. Колодий А. Принципы права: генезис, понятие, классификация, место и роль в правовой системе Украины / А. Колодий // Право Украины. – К., 2013. – № 1. – С. 68–79.

21. Молчанова Т.Н. Диспозитивность в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.Н. Молчанова. – Свердловск, 1972. – 23 с.

22. Петров А.В. Диспозитивность как качество права, ее соотношение с императивностью / А.В. Петров // Евразийский юридический журнал. – Уфа, 2016. – № 4. – С. 87–90.

23. Демин А.В. Диспозитивность как общеправовой концепт / А.В. Демин // Право и государство. – Астана, 2016. – № 3. – С. 94–100.

